

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (پایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

عباس ایزدی‌فرد

چکیده

بسیاری از دانشجویان و طالبان علم پس از سال‌ها کوشش و تلاش علمی، نیازمند ارائه‌ی اطلاعات و اندوخته‌ی علمی خود به‌عنوان تکلیف پژوهشی (پایان‌نامه) می‌باشند و یا مشتاق توضیح اندوخته‌های علمی خود و ارائه‌ی تصویری از واقعیت‌ها هستند. دانشجویان در فرایند آموزش، به پاسخ «سؤال»‌های خود رسیده‌اند و اکنون درصدد پاسخ‌گویی به «مسئله»‌های جامعه انسانی و علمی خود هستند. آنان وقتی داده‌ها و اطلاعاتی کسب کردند، در پی تحلیل‌ها، مقایسه‌ها و کشف ارتباطات مربوط به آن موضوع، می‌باشند. چگونگی سامان دادن به شکل رساله و مقاله، طرح «مسئله»، فرضیه‌سازی، فنون گردآوری اطلاعات، روش‌های تحلیل اطلاعات و داده‌ها، نیازمند نوعی فن و مهارت می‌باشد که در این مقاله آن‌ها مرور و موردبررسی قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی:

روش، روش تحقیق، روش پژوهش، پایان‌نامه نویسی، مقاله‌نویسی

تعریف پژوهش

تا وقتی درباره‌ی یک موضوع آگاهی وجود ندارد یا به آن توجهی نمی‌شود، پرسشی هم در مورد آن موضوع مطرح نمی‌شود اما وقتی که درباره‌ی آن، اطلاعاتی کسب می‌شود، در تحلیل‌ها، مقایسه‌ها و کشف ارتباطات مربوط به آن موضوع، پرسش‌های جدیدی برای افراد رخ می‌دهد. در روش تحقیق، پرسش نوع اول را «سؤال» و پرسش نوع دوم را «مسئله» می‌نامند. فرایند پاسخ‌گویی به «سؤال»، آموزش و فرآیند پاسخ‌گویی به «مسئله» پژوهش نامیده می‌شود.

پس پژوهش؛ فعالیت علمی در راستای یکی از دو امر ذیل است؛ ۱- پاسخ موجه به پرسش‌هایی که تاکنون به آن‌ها پاسخ داده نشده است. ۲- پاسخ جدید به پرسش‌هایی که پیش‌تر به آن‌ها پاسخ داده شده است. برخی دیگر پژوهش را «پاسخ به سؤالات با کمک روش‌های نظامند علمی» تعریف می‌نمایند.^۱

مراحل انجام پژوهش

هر پژوهشی دارای چهار مرحله اصلی می‌باشد. ۱- انتخاب موضوع؛ ۲- طراحی پژوهش (طرح پژوهش)؛ ۳- اجرای پژوهش (گردآوری اطلاعات)؛ ۴- نگارش پژوهش.^۲ پس از انتخاب عنوان و قبل از هر اقدامی برای جمع‌آوری اطلاعات، باید طرح تحقیق را تدوین کرد. به عبارت دیگر، هر پژوهش و تحقیقی - کتاب، مقاله،

۱. یوسف ایرانی، روش تحقیق عملی، چ ۳، تهران: لوح زرین، ۱۳۸۶، ص ۲۹.

۲. جعفر نکونام، روش تحقیق، قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۰، ص ۴۶.

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (پایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

پایان‌نامه، تحقیق پایانی و ...- باید گام به گام و در قالب مراحل خاص باشد. اولین گام انتخاب موضوع پژوهش می‌باشد.

۱- انتخاب موضوع تحقیق؛

اولین گام در آغاز یک پژوهش، انتخاب درست موضوع تحقیق است. موضوع یک عنوان کلی است که پس از بررسی و مطالعات مقدماتی، منجر به انتخاب «عنوان» می‌گردد، پس موضوع کلی است و عنوان خاص و محدود. موضوع تحقیق باید محدود باشد. تحقیق در موضوعات کلی؛ اول آن که محقق را دچار سختی و فرسایش می‌نماید و دوم آن که زمان زیادی لازم دارد و سوم آن که غیردقیق و کم‌فایده است. از سوی دیگر، موضوع تحقیق نباید ابهام داشته باشد. نکته مهم دیگر در انتخاب موضوع، جدید و نو بودن می‌باشد. موضوعی که بارها تحقیق شده است، شایسته‌ی پژوهش نمی‌باشد و در صورت کاوش، باید ابعاد جدیدی روشن شود که کار محققان حرفه‌ای می‌باشد. انتخاب یک عنوان مناسب برای یک تحقیق خوب، بخشی از مهارت پژوهشگر می‌باشد.^۱

عنوان پژوهش باید جذاب، نو، بدیع، بدون ابهام و دارای کمترین کلمات باشد. بهترین عنوان، عبارتی چندکلمه‌ای و کوتاه است و نباید از تعبیرهای مبهم، زائد و غیرضروری استفاده شود.

۲- طراحی پژوهش (طرح پژوهش / مقدمه تحقیق)؛

الف) اهمیت و جایگاه طراحی مقدمه‌ی تحقیق (طرح تحقیق)

تحقیق (کتاب، پایان‌نامه، مقاله و ...) جستجوی منظم و تلاشی است که بر مبنای علم، استدلال، شواهد و منابع، انجام می‌گیرد تا نظریه‌ای اثبات گردد و نکته‌ای کشف و بیان شود. در آغاز کار یک تحقیق، پژوهشگر می‌داند که می‌خواهد فلان مسئله را بررسی نماید اما نمی‌داند چگونه^۲. همان‌طور که در ساختمانی که قرار است ساخته شود و یا لباسی که قرار است دوخته شود، تهیه‌ی نقشه‌ی ساختمان و الگوی دوخت لباس، ضرورت دارد، در انجام پژوهش نیز، نقشه و طرحی لازم است که به آن «طرح تحقیق»

۱. ریمون کیوی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک گوهر، تهران، توتیا،

۱۳۷۸، ص ۹.

۲. همان، ص ۶.

گفته می‌شود^۱. قبل از هر اقدامی برای جمع‌آوری اطلاعات، باید طرح تحقیق را تدوین کرد^۲. به طرح تحقیق یا طرح تفصیلی، مقدمه هم گفته می‌شود. به برگ طرح مسئله، هنگام درخواست انتخاب عنوان پایان‌نامه که اغلب یک صفحه می‌باشد، طرح اجمالی گفته می‌شود. اهمیت طرح تحقیق در آن است که به پژوهشگری که می‌داند می‌خواهد فلان مسئله را بررسی نماید اما نمی‌داند چگونه و از کجا شروع نماید، نقشه‌ی راه را نشان می‌دهد^۳. طرح تحقیق شامل اجزاء و نکات مهمی می‌باشد.

ب) مقدمه (طرح تحقیق)

۱- بیان مسئله

پس از انتخاب عنوان، محقق باید به بیان مسئله بپردازد. در بیان مسئله، به تعریف و توضیح موضوع پرداخته می‌شود و در چند سطر یا حداکثر در یک صفحه، قلمرو و عرصه‌ی موضوع در دانش بیان می‌شود. در طرح مسئله، سیر موضوع و برخی از جنبه‌های آن ارائه می‌گردد. بیان مسئله، توضیح اجمالی موضوع یا عنوان است.

۲- سؤالات پژوهش

۲-۱- سؤال اصلی

تحقیق باید برای تهیه جواب یک مسئله باشد. نگارش مناسب مسئله‌ی تحقیق، نشانگر انسجام فکری محقق، روشن بودن هدف برای او و خلاصه‌ی برنامه کاری او است^۴. سؤال تحقیق با مسئله‌ی تحقیق همخوانی دارد اما خود آن نیست. سؤالات تحقیق، باید مشخص، دقیق، قابل جوابگویی، جالب و جواب آن‌ها برای محققان و دانشجویان، جذاب و معنی‌دار باشد^۵. بسیاری از محققان مشهور، در ارائه‌ی تحقیق خود به صورت پرسش ساده و روشن، تردید نمی‌نمایند، حتی اگر در واقعیت امر، این

۱. جعفر نکونام، پیشین، ص ۴۶.

۲. ریمون کیوی، پیشین، ص ۸.

۳. همان، ص ۶.

۴. بیوک محمدی، درآمدی بر روش تحقیق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷، ص ۵۲.

۵. شمسی واقف زاده، درس‌نامه روش تحقیق با رویکرد علوم انسانی، تهران: برنا، ۱۳۸۴، ص ۱۳.

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (پایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

پرسش‌ها، نتیجه‌ی تفکر نظری خیلی فشرده باشند^۱. با یک پرسش خوب، محقق باید بتواند - به طرز سودمندی - مقاصد و چشم‌اندازهایش را روشن سازد^۲. راهکار روشنی پرسش آن است که در جمع کوچکی از اشخاص، پرسش طرح شود و از شرح و تفسیر آن، خودداری گردد و از هر یک از حاضران خواسته شود تا آنچه را که از پرسش فهمیده می‌شود بیان کنند. پرسش وقتی دقیق و روشن است که تفسیرها با مقاصد طراح پرسش، همگرا و همسو باشد و همه از آن برداشت یکسانی داشته باشند و آن را به صورتی واحد بفهمند^۳. در هر پژوهشی، باید یک سؤال اصلی روشن و چند سؤال فرعی دقیق باشد. پژوهش و تحقیق انجام می‌شود تا به یک ابهام (مسئله) پاسخ داده شود و آن ابهام (مسئله) در قالب یک سؤال طرح می‌شود. سؤال اصلی بهتر است ناظر به‌عنوان تحقیق باشد و حتی می‌توان با اندک تغییری در عنوان، سؤال اصلی تحقیق را به دست آورد. سؤالی که از چیستی یک مسئله پرسش نماید؛ سؤال توصیفی است، سؤالی که با چرا آغاز شود و یا از منظر چرایی، ابهام را مورد پرسش قرار دهد، سؤال تحلیلی است. اگر سؤال از شباهت‌ها و تفاوت‌ها باشد، تحقیق مقایسه‌ای می‌باشد، اگر سؤال از فهم دقیق و درک دقیق موضوع باشد، تفهیمی و تفسیری (معنی کاو) است و اگر سؤال از دلایل و فهم دلایل باشد، تبیینی است (شناخت علت‌ها و علت کاو)^۴. تبیین، مرحله‌ای بالاتر و کامل‌تر از تحلیل است.

۲-۲- سؤالات فرعی

بهترین راه برای بررسی نظامند یک موضوع، کاستن آن به یک پرسش اصلی و چند پرسش فرعی قابل تحقیق است^۵. هیچ معیاری برای تعیین تعداد سؤالات فرعی

۱. ریمون کیوی، پیشین، ص ۱۸.

۲. همان، ص ۲۰.

۳. همان، ص ۲۱.

۴. غلامرضا خاکی، روش تحقیق (با رویکرد پایان‌نامه نویسی)، تهران فوژان، ۱۳۹۱، ص ۱۰۳
همچنین؛ سید صادق حقیقت، روش‌شناسی علوم سیاسی، چ سوم، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۱، ص ۵۹.

۵. همان، ص ۱۰۸.

وجود ندارد^۱، اما شکی نیست که سؤالات فرعی باید شکل دهنده‌ی فصل‌های یک تحقیق باشند. پژوهشگر باید در هر فصل به یک سؤال فرعی پاسخ دهد. برای بررسی ابعاد مختلف یک مسئله و زوایای موضوع، مناسب است که سؤالات فرعی از سه سؤال کمتر نباشد.

۳- اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت پژوهش، ناظر به جایگاه تحقیق در رشته‌ی علمی و معرفتی است. پژوهشگر باید بیان نماید که پژوهش او، در چه زمینه‌ای از اهمیت بیشتری برخوردار است. اهمیت پژوهش از دو جنبه‌ی علمی (نظری) و جنبه‌ی کاربردی موردتوجه قرار می‌گیرد. از نظر اهمیت علمی، محقق باید نشان دهد که پژوهش مزبور، از دیدگاهی جدید و خلاقانه به مسائل نگاه می‌کند و بتواند به آزمون یک تئوری و یا گسترش آن دست یابد و اگر بتواند، نظریه‌پردازی نماید. در جهت کاربردی، پژوهشگر باید بیان نماید که انجام این پژوهش، چه تأثیری در حل مسائل و مشکلات جامعه دارد^۲.

۴- هدف پژوهش

هر پژوهشی برای دستیابی به هدف خاصی صورت می‌گیرد که در مسئله‌ی آن، پنهان است. اهداف پژوهش مطابق با سؤال اصلی و فرعی، به هدف‌های کلی و فرعی تحقیق تقسیم می‌شود. هدف کلی (هدف اصلی) بیان می‌دارد که درنهایت پژوهشگر به چه چیزی دست می‌یابد و چه نتیجه‌ای مورد انتظار است. هدف‌های فرعی، بر پرسش‌های فرعی تحقیق تمرکز دارند. رابطه‌ی هدف و پرسش اصلی، باهدف و پرسش‌های فرعی، رابطه‌ی کل و جزء است و باید با یکدیگر دارای انسجام و هماهنگی باشند. هیچ هدف و پرسش فرعی، نباید با دیگر هدف و پرسش‌ها، همپوشانی و تداخل داشته باشد و مرزبندی بین آن‌ها روشن و دقیق باشد.

۵- فایده‌ی پژوهش

در فایده‌ی پژوهش، جنبه‌های کاربردی و کارکردی تحقیق بیان می‌شود.

۱. علیرضا ملائی توانی، درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶، ص ۷۲.

۲. غلامرضا خاکی، پیشین، ص ۱۱۹.

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (پایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

دستاوردهای پژوهش، چه کاربردی خواهد داشت و چه گرهی از مشکلات جامعه را خواهد گشود و در راستای کار کدام مرکز علمی، سازمان فرهنگی و نهاد اجتماعی و ... مفید خواهد بود؟^۱

۶- سابقه‌ی پژوهش

از سابقه‌ی پژوهش به پیشینه و ادبیات پژوهش نیز تعبیر می‌شود. محقق در پیشینه یابی و سابقه کاوی، در جستجوی منابع علمی و گزارش پژوهش‌های انجام‌یافته درباره موضوع و مسئله برمی‌آید تا اطمینان حاصل شود که موضوع تکراری نمی‌باشد. از سوی دیگر، بسیاری از موضوعات پژوهشی، مورد تحقیق قرار گرفته‌اند. مطالعه و بررسی سوابق و پیشینه‌ی تحقیق، موجب آن می‌شود که آگاهی محقق نسبت به موضوع وسیع‌تر شود و از تحقیقات انجام‌شده در تحقیق خود، بهره‌برداری نماید. آگاهی از تحقیقات انجام‌یافته، به پژوهشگر نشان می‌دهد که دانش موجود درباره‌ی موضوع و مسئله‌ی تحقیق تا کجا پیشرفته است و چه کارهایی انجام‌شده است و چه اقدام دیگری، باید انجام شود. پژوهشگران قبلی با چه موانعی مواجه بودند. علاوه بر آن، از روش، مراحل و نتایج تحقیقات قبلی مطلع می‌شود.^۲

به‌طور کلی پیشینه‌ی تحقیق به پژوهشگر می‌نمایاند که پیشینه‌ی پژوهش مورد نظر چیست؟ درباره‌ی موضوع مورد تحقیق، چه پژوهش‌هایی از قبل انجام گرفته است؟ چه نوع ادبیات پژوهشی در موضوع مورد پژوهش، وجود دارد؟ کتاب‌ها و مقالات نوشته‌شده در این موضوع کدام‌اند؟ آیا در دایرة‌المعارف‌ها و دانشنامه‌ها، مدخل‌های مستقیم و مرتبط با موضوع پژوهش وجود دارد یا نه؟ اگر وجود دارد، چه ابعاد و زمینه‌هایی از بحث ما را پوشش می‌دهد؟ آیا به سؤال ما پاسخ کافی داده‌شده است؟ که در این صورت، دیگر نیازی به پژوهش جدید وجود ندارد و یا این که پاسخ کامل داده نشده است و مسئله همچنان مبهم است و باید ابعاد آن به صورت کامل‌تری مورد بررسی قرار گیرد یا در پژوهش‌های قبلی مطالب کلی گفته‌شده است و نیاز به تحلیل و موشکافی

۱. علیرضا ملائی توانی، پیشین، ص ۹۲.

۲. شمسی واقف زاده، پیشین، صص ۱۷-۱۸.

دارد. گاهی پژوهشگران قبلی به همه منابع دسترسی نداشته‌اند و اکنون منابع جدید - نسخه‌های خطی و تصحیح‌شده - منتشر شده‌اند و با گسترش ارتباطات، امکان دسترسی به مطالب بیشتر وجود دارد و حتی ممکن است اسنادی منتشر شده باشد که در زمان‌های گذشته محرمانه تلقی می‌شد، پس لازم است با توجه به اطلاعات جدید، بار دیگر مسئله مورد تحقیق قرار گیرد. محقق برای مطالعه‌ی سابقه‌ی موضوع تحقیق، باید به کتابخانه‌ها، مراکز تحقیقاتی، پایان‌نامه‌های دانشجویی، مجلات تخصصی، سایت‌های اینترنتی و... مراجعه نماید.^۱

وجود پیشینه و سابقه‌ای از تحقیق، از اهمیت و لزوم تحقیق در مورد آن موضوع نمی‌کاهد. همیشه نگاه‌ها و افق‌های دید فرق می‌کند و نگرش جدیدی به موضوع به وجود می‌آید. بسیاری از موضوعات دچار «حجاب معاصرت» می‌شوند و نگارنده نمی‌تواند همه‌ی ابعاد آن را ببیند و یا آن را به‌درستی تحلیل نماید و با وجود پژوهش‌های موجود، بازکاوی و جستارهای جدید، خالی از فایده نمی‌باشد.

ادبیات و سابقه‌ی پژوهش را، نباید با معرفی منابع یکی دانست. در برخی از رشته‌ها؛ منابع به دو گروه مآخذ اصلی و دست‌اول و منابع پژوهشی تقسیم می‌شود که برخی از نویسندگان منابع و مآخذ اصلی پژوهش خود را معرفی می‌نمایند.

۷- نقطه‌ی تمرکز پژوهش

برخی موضوعات، خیلی گسترده هستند و باید برای دستیابی به یافته‌های نو و بدیع پژوهشی، موضوع محدود شود و ابعاد موضوع پژوهش به لحاظ زمانی، مکانی و... محدود شود تا هم از عهده محقق برآید و هم دارای دستاوردها و نتایج قابل‌انتظار باشد.^۲ در گذشته‌ها، کتاب‌هایی مانند تاریخ الرسل و الملوک، الکامل فی التاریخ الاسلام و... نوشته شده است و از آفرینش آغاز می‌گردد و تا عصر مؤلف را در برمی‌گیرد اما پژوهش‌های جدید را، به لحاظ موضوع (تربیت سیاسی در حکومت علی (ع))، زمان (سال‌های ۴۰-۳۵ ق) و مکان (عراق/کوفه) محدود می‌نمایند.

۱. همان، ص ۱۸.

۲. علی‌رضا ملائی توانی، پیشین، ص ۹۶.

۸- نوع تحقیق به دیده هدف

گونه‌های تحقیق بر اساس هدف به سه دسته اساسی تقسیم می‌شود؛ الف) پژوهش‌های کاربردی؛ آن دسته از تحقیقات هستند که در آن‌ها؛ نظریه‌ها، قانون‌ها، اصل‌ها و فن‌هایی که در پژوهش‌های بنیادی تدوین شده‌اند برای حل مسائل اجرایی و واقعی به کار گرفته می‌شوند^۱. هدف تحقیقات کاربردی، حل مسائل و مشکلات فراروی جوامع انسانی برای یک زندگی بهتر و با امکانات مناسب‌تر می‌باشد^۲. ب) پژوهش‌های توسعه‌ای: پژوهش‌هایی هستند که باهدف گسترش مرزهای دانش عمومی بشر صورت می‌گیرد، بنابراین هر پژوهشی که بتواند به گسترش علوم و دانش بشری کمک نماید و به شرح و تبیین آن پردازد و وجوه ناشناخته آن را، روشن نماید، در حوزه تحقیقات توسعه‌ای جای می‌گیرد.

ج) پژوهش‌های بنیادی؛ تحقیقاتی هستند که هدف آن گسترش مرز علم و دانش است و به تولید علم منجر می‌شود یا نظریه‌های قبلی را تکمیل می‌نماید و افق‌های جدیدی را به روی انسان می‌گشاید^۳. مسئله‌ی پژوهش بنیادی از حوزه‌ی اجرایی و واقعی ناشی نمی‌شود بلکه به کشف قوانین و اصول علمی می‌پردازد، نظریه‌ها را به آزمون می‌گذارد و به مجموعه‌ی دانش موجود در یک زمینه‌ی خاص، می‌افزاید^۴.

۹- فرضیه

فرضیه، موتور تحقیق است و در سازماندهی و راهنمای تحقیق نقش مؤثری دارد. با تدوین فرضیه، محقق به‌طور دقیق می‌فهمد که در جستجوی چیست و از شتاب‌زدگی در جمع‌آوری اطلاعات، اجتناب می‌نماید^۵. فرضیه‌سازی، یکی از نکات مهم و دشوار در طرح تحقیق است، زیرا بیانگر توجه ویژه محقق و توان او در کشف علت و معلول در مسئله‌ی پژوهش است.

۱. غلامرضا خاکی، پیشین، ص ۲۲.

۲. شمسی واقف زاده، پیشین، ص ۲.

۳. همان، ص ۲.

۴. غلامرضا خاکی، پیشین، ص ۲۲.

۵. ریمون کیوی، پیشین، ص ۸.

فرضیه، نباید کلی، بدیهی و شناخته شده باشد بلکه باید؛ نو، بدیع، تحقق پذیر و قابل آزمون باشد. فرضیه؛ پاسخ اولیه‌ی محقق به سؤال اصلی است و پژوهشگر با توجه به مطالعات مقدماتی خود، پاسخی اجمالی و کوتاه به سؤال اصلی می‌دهد.^۱

فرضیه؛ حدس و گمانی است درباره‌ی تفاوت‌ها، روابط یا علل احتمالی وقوع حوادث. حدس و گمانی که محقق در مورد میزان و نحوه‌ی ارتباط بین متغیرها، قبل از انجام تحقیق مطرح می‌نماید و ممکن است پس از مطالعه و تحقیق، حدس و فرضیه، تأیید و یا رد شود.^۲

در پژوهش‌های توصیفی و اکتشافی (نقلی، روایی، واقعه‌نگاری و...) محقق به دنبال توصیف یک واقعه، رویداد، عقیده و عملکرد می‌باشد و به دنبال کشف یک نکته مهم است و فرضیه کاربرد ندارد. در پژوهش‌های مسئله محور یا تبیینی (تحلیلی، مقایسه‌ای و...) فرضیه‌سازی خیلی مهم است و باید در روند تحقیق؛ فرضیه، اثبات شود و یا ابطال گردد.^۳

فرضیه باید از جملات خبری تشکیل شود.^۴ آزمون پذیر باشد و بیانگر روابط بین دو پدیده - که به آن‌ها متغیر مستقل و وابسته گفته می‌شود - باشد. متغیرهای مستقل و وابسته، روابط علی و معلولی، با یکدیگر دارند یا از «تغییرات متقابل» همدیگر پیروی می‌نمایند.

برخی از محققان، در تکمیل فرضیه‌ی اصلی، فرضیات مکمل و یا فرعی نیز طرح می‌نمایند که این‌گونه فرضیه‌ها، پاسخ به سؤالات فرعی تحقیق هستند. علاوه بر فرضیه اصلی، می‌توان فرضیه رقیب هم‌ساخت که در تقابل با فرضیه اصلی مطرح می‌شود اما برخی از محققان روش تحقیق، آن را کاری سخت و مختص به پژوهشگران حرفه‌ای دانسته و از آن صرف نظر می‌نمایند.

۱. علیرضا ملائی توانی، پیشین، ص ۷۴.

۲. علی سادئی، روش تحقیق، تهران: شلاک، ۱۳۸۵، ص ۲۷.

۳. جعفر نکونام، پیشین، ص ۲۱.

۴. غلامرضا خاکی، پیشین، ص ۱۲۵.

۱۰- متغیرهای پژوهش

در عنوان و یا در فرضیه‌ی پژوهش، حداقل دو متغیر وجود دارد که محقق تلاش می‌نماید تا روابط علی و معلولی، فعل و انفعالات، کنش و واکنش و تأثیر و تأثر آن‌ها را، بر یکدیگر بررسی نماید. کلمه‌ی «متغیر» دلالت بر آن دارد که آن پدیده‌ها؛ تغییرپذیر، دارای کمیت و آزمون‌پذیرند، پس متغیر؛ صفت، ویژگی و یا عنصری است که دارای کمیت و کیفیت تغییرپذیر و سنجش‌پذیر است.^۱

متغیرها به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند و اسامی متفاوتی دارند اما پرکاربردترین آن‌ها، متغیر مستقل و متغیر وابسته نامیده می‌شوند که به آن دو؛ متغیر اصلی و تابع هم گفته می‌شود.

۱۰-۱- متغیر مستقل

متغیر مستقل، عامل تعیین‌کننده و اثرگذار است و نقش علت را ایفا می‌نماید لذا متغیر مستقل و اصلی نامیده می‌شود. متغیر مستقل، متغیر روشن‌گر است و از او انتظار می‌رود تا تغییر در متغیر وابسته را توضیح دهد. متغیر مستقل می‌تواند به صورت جمع و چند متغیری هم مطرح شود و در ابتدا قرار می‌گیرد.^۲

۱۰-۲- متغیر وابسته

متغیر وابسته، نتیجه‌ی متغیر مستقل است و بعد از متغیر مستقل می‌آید. متغیر وابسته یا تابع، نقش معلول و اثرپذیر را بر عهده دارد و از متغیر مستقل تأثیر می‌پذیرد. متغیر وابسته، محور و کانون تحقیق شمرده می‌شود و همواره مفرد است.
مثال:

تضادها و بحران‌های موجود در سپاه عراق در عصر امام علی (ع) (رقابت‌های قبیله‌ای، روحیه جنگجویی، خودمحوری، شایعه باوری و ...) از یک‌سو و عوام‌فریبی معاویه، سوءاستفاده حداکثری از پیوندهای خویشاوندی با رسول خدا (ص) و استفاده‌ی حداکثری از مدت کوتاه مسلمانی خود {ساخت لقب و عنوان خال المومنین و کاتب

۱. علی‌رضا ملائی توانی، پیشین، ص ۷۸.

۲. همان، ص ۷۸.

الوحی برای خود { و ثروت انبوه در حکومت شام و... از سوی دیگر {متغیر مستقل} علت شکست سپاه عراق {متغیر وابسته} در مقابل سپاه شام در جنگ صفین می باشد.

۱۱- تعریف مفاهیم

مفاهیم کلماتی هستند که در عنوان پژوهش و در فرضیه‌ها، وجود دارند و باید تعریف شوند. مفاهیم آن کلماتی هستند که بار معنایی گسترده دارند و برای انتقال بار معنایی موردنظر و جلوگیری از برداشت‌های ناروا، باید آن‌ها را تعریف کرد. محقق باید بتواند تمامی کلماتی را که در عنوان پژوهش و فرضیه آورده است یک‌به‌یک تعریف نماید و منظور خود را، از آن کلمات، بیان نماید^۱. بهتر است که پژوهشگر، تعریفی از مفاهیم ارائه نماید که مطابق با تعریف‌های مطرح و عرف دانشمندان باشد.

۱۲- روش پژوهش

منظور از روش پژوهش در طرح تحقیق، روش آزمون فرضیه، استنباط از داده‌ها و شیوه‌ی ارائه‌ی داده‌ها و یافته‌ها است و می‌توان آن را گونه‌های پژوهش نیز نامید و همواره از سه^۲، چهار و حتی پنج گونه پژوهش نام‌برده می‌شود:

۱- ۱۲- روش توصیفی (نقلی)

روش توصیفی یکی از متداول‌ترین و مهم‌ترین روش‌های پژوهش می‌باشد. برای انجام پژوهش‌هایی که به توصیف یک رخداد، واقعه تاریخی، یک گروه، عقیده و مذهب، می‌پردازد، از روش توصیفی استفاده می‌شود. وظیفه‌ی اصلی پژوهش توصیفی؛ شرح دقیق و چگونگی حادثه، واقعه، زندگینامه و عملکرد یک فرد، چگونگی یک مطلب، موضوع و ... می‌باشد و به این سؤال پاسخ می‌دهد که چیزها و امور چگونه‌اند؟ به بیان دیگر، محقق در پی کشف و توضیح روابط، همبستگی‌ها و آزمودن فرضیه و پیش‌بینی رویدادها نیست بلکه توجه او بیشتر در جهت توصیف و گزارش از موقعیت وقایع، بر اساس اطلاعاتی است که تنها جنبه‌ی وصفی دارد.

پژوهشگر در تحقیق توصیفی به جمع‌آوری اطلاعات واقعی و مفصل از پدیده،

۱. ریمون کیوی، پیشین، ص ۹.

۲. جعفر نکونام، پیشین، ص ۱۱.

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (بایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

حادثه، واقعه و به‌طور کلی موضوع پژوهش می‌پردازد.^۱ در این نوع از پژوهش حداکثر وظیفه‌ی یک محقق، کشف و بیان حقایق و ارائه تصویری گویا از موضوع است و فرضیه در این نوع از پژوهش‌ها، کاربرد ندارد. اغلب کتاب‌های حدیثی، تاریخی، فتوحات، مردم‌شناسی، سفرنامه‌ها، عقاید و ... نمونه‌هایی از پژوهش‌های توصیفی هستند. به پژوهش‌هایی که با استفاده از روش توصیفی، به تحقیق، استنباط از داده‌ها و ارائه‌ی یافته‌ها پرداخته‌اند، پژوهش‌های اکتشافی گفته می‌شود و نیازی به فرضیه‌ی تحقیق ندارند.

۲-۱۲- روش تحلیلی

پژوهش تحلیلی، بیشتر محصول چند قرن اخیر می‌باشد.^۲ پژوهش‌های تحلیلی به تحلیل رویدادها، بیان علت و یافتن رابطه‌ی علت و معلولی میان پدیده‌ها می‌پردازند. پژوهشگر درصدد پاسخ به چراها و چرایی‌ها است. در روش تحلیلی، استفاده از عقل و پردازش جامع به موضوع تحقیق و طرح چراهای مختلف گسترش می‌یابد و از دستاوردهای سایر رشته‌ها نیز استفاده می‌شود.

از آنجاکه تحلیل، بدون توصیف واقعی یک امر ممکن نمی‌باشد، برخی از روش توصیفی - تحلیلی استفاده می‌نمایند. از سوی دیگر - در بین پژوهشگران - تحقیقات مبتنی بر روش توصیفی، مرتبه‌ی نازل‌تری دارد لذا پژوهشگران سعی می‌نمایند بیشتر از روش توصیفی - تحلیلی استفاده نمایند. برخی از پژوهشگران، از واژه و ترکیب «پژوهش‌های تبیینی» استفاده می‌نمایند که در واقع تبیین، مرتبه‌ی بالاتر روش تحلیلی می‌باشد.

۳-۱۲- روش تطبیقی یا مقایسه‌ای

پژوهش مقایسه‌ای به مقایسه‌ی دو اندیشه یا دو حادثه و به‌طور کلی به بررسی مقایسه‌ای دو موضوع پژوهشی می‌پردازد و تشابه و تفاوت آن دو را، بیان می‌نماید.^۳

۱. شمسی واقف زاده، پیشین، ص ۴.

۲. علیرضا ملائی توانی، پیشین، ص ۸۸.

۳. همان، ص ۸۹.

پژوهش‌های مقایسه‌ای، پژوهش‌هایی هستند که در آن؛ قلمرو، موضوع و ابعاد تطبیق، مشخص می‌شود و با یکدیگر مورد مقایسه قرار می‌گیرد؛ مانند: «بررسی مقایسه‌ای علل سقوط دولت (حکومت) فاطمیان مصر و ادیسیان مراکش» و یا «بررسی تطبیقی چگونگی کسب قدرت و مشروعیت توسط حکومت امویان و عباسیان».

۴-۱۲- روش تاریخی

اگر موضوع پژوهش، تاریخی باشد و سیر زمان هم در آن ملاحظه شود، روش؛ تاریخی خواهد بود. اگر در یک موضوع تاریخی، سیر زمان مورد نظر پژوهشگر نباشد، آن روش پژوهش ممکن است یکی از گونه‌های توصیفی یا تحلیلی باشد.

۱۳- روش‌ها و فنون گردآوری اطلاعات

بر اساس موضوع تحقیق و ماهیت آن، منابع تحقیق نیز متفاوت می‌باشد و در نتیجه روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات نیز مختلف می‌شود. برای جمع‌آوری اطلاعات، از چهار روش عمده نام می‌برند: روش مشاهده، روش پرسش‌نامه، روش مصاحبه و روش کتابخانه‌ای^۲ اما در بیشتر تحقیقات و پژوهش‌ها؛ گردآوری اطلاعات و داده‌ها، به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی (روش مشاهده، روش پرسش‌نامه، روش مصاحبه) است.

۱-۱۳- روش کتابخانه‌ای

در روش تحقیق کتابخانه‌ای، پژوهشگر از راه مطالعه‌ی مآخذ و منابع کتابخانه‌ای، به گردآوری اطلاعات می‌پردازد. منابع کتابخانه‌ای شامل کتاب (چاپی یا خطی)، فیلم، میکروفیلم، عکس، اسلاید، اسناد و مدارک، پایان‌نامه و مجلات تخصصی می‌باشد^۳. روش کتابخانه‌ای، پرکاربردترین روش در تحقیق و پژوهش‌های علوم انسانی می‌باشد. در برخی از پژوهش‌ها، به‌خصوص پژوهش‌های تاریخی، برای گردآوری کامل و یا برخی از اطلاعات، نیاز به اسناد و مدارک می‌باشد که در آرشیو سازمان‌ها، نهادها، وزارتخانه‌ها، مؤسسات پژوهشی، اشخاص و ... می‌باشد. گردآوری اطلاعات از طریق

۱. غلامرضا خاکی، پیشین، ص ۹۴.

۲. سید صادق حقیقت، روش‌شناسی علوم سیاسی، چ سوم، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۱، ص ۷۴.

۳. قاسم صافی، مقدمات روش‌های مطالعه، تهران: موسسه نشر ویرایش، ۱۳۸۰، ص ۲۲.

فنون و تکنیک‌های روش تحقیق و پژوهش (بایان‌نامه و مقاله‌نویسی) (۱)

آسناد هم، بخشی از روش کتابخانه‌ای است، هرچند برخی آن را روشی جداگانه می‌شمارند^۱.

۲-۱۳- روش میدانی

پژوهشگر در روش میدانی، با تهیه پرسشنامه، مصاحبه، گفت‌وگو، فیلم، اسلاید، سفر، کاوش‌های باستان‌شناسانه و ...، اطلاعات موردنیاز خود را جمع‌آوری می‌نماید. در علوم حدیث هر چه تعداد افراد در سلسله روایان کمتر باشد، حدیث ارزش بیشتری دارد چون احتمال جعل و خطا در آن به واسطه کثرت راوی، افزایش می‌یابد لذا کاتبان حدیث بسیار سفر می‌کردند تا راوی حدیثی را ملاقات کنند که در سلسله اسناد خود، واسطه‌ی کمتری تا معصوم ع داشته باشد. در تحقیقات مربوط به خط، زبان و کتیبه‌های باستانی و کهن، کاربرد روش میدانی زیاد است. در تحقیقات مربوط به آداب و شاعران و فرهنگ مردم یک منطقه، تحقیقات میدانی جایگاه ویژه دارد و در تحقیقات مربوط به تاریخ معاصر، گفتگو با افراد دخیل در وقایع و شنیدن خاطرات شفاهی بسیار مهم است. در پژوهش‌های علوم اجتماعی و رفتاری، استفاده از پرسشنامه اهمیت زیادی دارد. به‌طور کلی، هر جا که روش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی، پاسخگوی نیازهای پژوهشگر نباشد و یا استفاده از تحقیقات میدانی به غنای پژوهش بیفزاید و یا تنها روش تحصیل اطلاعات باشد، از روش میدانی استفاده می‌شود.

۱۴- سازماندهی تحقیق

سازمان‌دهی تحقیق، چارچوب کار و نقشه‌ی راه پژوهش می‌باشد. پژوهشگر پس از تنظیم مقدمات کار و مطالعات اجمالی و آشنایی با سابقه پژوهش، با استفاده از سؤال اصلی و سؤالات فرعی، فرضیه‌ی پژوهش، مفاهیم و ...، به پژوهش خود، ساختار و سازمان می‌دهد. منظور از سازماندهی تحقیق، ارائه چارچوب پژوهش و تقسیم آن در قالب بخش‌ها، فصل‌ها، گفتارها و ... می‌باشد، لذا سازمان‌دهی تحقیق، فهرست کلی و موضوعی تحقیق می‌باشد.

۱. علی‌رضا ملائی توانی، پیشین، ص ۹۱.

ممکن است در طول تحقیق و با دست‌یابی به داده‌ها و یافته‌های جدید، شکل نهایی تغییر کند، برخی از عناوین در سازماندهی اولیه‌ی تحقیق حذف شود و بعضی اصلاح یا تعدیل گردد و گاهی برخی عناوین جدید اضافه شود اما ساختار کلی تحقیق، باید محفوظ بماند.

با سازماندهی تحقیق، پژوهشگر در آن راستا حرکت می‌نماید و در آن چارچوب و عناوین، در هر آنچه که با موضوع تحقیق، همخوانی دارد، مطالعه نموده و فیش‌برداری می‌نماید و داده‌ها و یافته‌ها را گردآوری و طبقه‌بندی می‌نماید و از پرداختن به مسائل و موضوعات غیر مرتبط اجتناب می‌نماید.

سازماندهی پژوهش با فهرست‌نویسی تفاوت دارد و در فهرست‌نویسی به عناوین و ریز موضوعات پرداخته می‌شود اما در سازماندهی تحقیق، چگونگی و چرایی سازماندهی موردبررسی قرار می‌گیرد و علت بخش‌بندی و فصل‌بندی بیان می‌شود. در واقع به این سؤال پاسخ داده می‌شود که چرا تحقیق این‌گونه سازماندهی شده است؟ منطق بخش‌بندی و فصل‌بندی توضیح داده می‌شود و منطق و روش پژوهشگر در سازمان‌دهی مطالب و ارائه یافته‌ها، بیان می‌شود.

۱۵- منابع اولیه تحقیق

فهرستی از منابع اولیه - در اغلب طرح‌های تحقیق - آخرین بخش طرح‌های تحقیق است. پژوهشگر پس از نگارش طرح تحقیق، فهرستی از منابعی را که تاکنون مطالعه کرده است و یا مرتبط با موضوع تحقیق است، ارائه می‌نماید. آن فهرست اولیه، گویای آن است که پژوهشگر، برخی از منابع را مطالعه کرده است و تا حدودی با پیشینه‌ی پژوهش آشنایی دارد. طرح تحقیق، مورد ارزیابی استادان راهنما و مشاور قرار می‌گیرد و در صورت لزوم با معرفی منابع بیشتر به پژوهشگر کمک می‌نماید. وقتی که کل پژوهش آماده شد، این فهرست اولیه حذف می‌شود و با بقیه منابع در آخر پژوهش با عنوان «فهرست منابع و مآخذ» ارائه می‌شود.

فهرست منابع

۱. ایرانی، یوسف، روش تحقیق عملی، چ ۳، تهران: لوح زرین، ۱۳۸۶.
۲. حقیقت، سید صادق، روش شناسی علوم سیاسی، چ سوم، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۱.
۳. خاکی، غلامرضا، روش تحقیق (با رویکرد پایان نامه نویسی)، تهران: فوژان، ۱۳۹۱.
۴. سادئی، علی، روش تحقیق، تهران: شلاک، ۱۳۸۵.
۵. صافی، قاسم، مقدمات روش‌های مطالعه و پژوهش، چ ۱۰، تهران: موسسه نشر ویرایش، ۱۳۸۶.
۶. کیوی، ریمون، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک گوهر، تهران: توتیا، ۱۳۷۸.
۷. محدثی، جواد، روش‌ها، قم: معروف، چ ۱۰، ۱۳۸۲.
۸. محمدی، بیوک، درآمدی بر روش تحقیق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷.
۹. ملائی توانی، علیرضا، درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶.
۱۰. نکونام، جعفر، روش تحقیق، قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۰.
۱۱. واقف زاده، شمسی، درس‌نامه روش تحقیق با رویکرد علوم انسانی، تهران: برنا، ۱۳۸۴.

فهرست منابع برای مطالعه‌ی بیشتر

۱. جعفریان، رسول، آشنایی مقدماتی با روش تحقیق در تاریخ، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۷.
۲. حسن‌زاده، رمضان، روش تحقیق کاربردی، چ ۳، تهران: نشر روان، ۱۳۹۳.
۳. رنجبر، احمد، روش تحقیق و مآخذشناسی، چ ۶، تهران: اساطیر، ۱۳۸۳.
۴. ریاحی، غلامحسین، آشنایی با اصول و روش تحقیق، چ ۵، تهران: اشراقیه، ۱۳۸۹.
۵. طرفی، مجید، درس‌نامه روش تحقیق، چ ۴، قم: مرکز نشر هاجر، ۱۳۸۷.
۶. طوسی، بهرام، راهنمای پژوهش و اصول علمی مقاله‌نویسی، مشهد: ترانه، ۱۳۷۳.
۷. گشایشی، حمیدرضا، راهنمای نگارش و تدوین پایان‌نامه، تهران: جهان فردا، ۱۳۸۶.
۸. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، پایان‌نامه نویسی: مشکلات، راه‌کارها و تجارب، چ ۲، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۴.
۹. نقیبی، ابوالقاسم، روش تحقیق در علوم اسلامی، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۰.
۱۰. هروی، جواد، روش تحقیق و پژوهش علمی در تاریخ، چ ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۲.

خزاعه از جاهلیت تا نیمه نخست قرن اول هجری

محمد سعید خزائی*

چکیده

خزاعه قبیله‌ای از عرب عاربه یمنی است، افراد قبیله مذکور بعد از سیل عظیم عرم و خراب شدن سد مأرب، در حوالی مکه سکنی گزیده و بعد از مدتی طی جنگی ریاست مکه را به عهده گرفتند آنان نقش‌های مهمی در عرصه‌های گوناگونی چه در جاهلیت و چه در اسلام ایفا کردند. خزاعه در روزگار تبلیغ اسلام توسط مبلغ عظیم الشان خود، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، خود را از نزدیکان رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌دانستند و رازدار او بودند در بین قبیله یاد شده افراد بزرگی بودند که به عنوان مشاهیر خزاعه از آنان یاد شده است.

واژه‌های کلیدی

خزاعه، جاهلیت، اسلام، پیامبر، مشاهیر

*. دانش آموخته سطح دو گرایش تاریخ اسلام، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا علیه السلام.

مقدمه

۲۶

چنانچه می‌دانیم دین اسلام در جزیره العرب ظاهر شد و در همانجا رشد کرد و به دیگر مناطق سراسر دنیا انتشار یافت. قبل از ظهور اسلام در جزیره العرب و تشکیل یک حکومت واحده و جمع کردن تمام قبایل بر یک هدف به دست مبارک پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، عرب و اعراب ساکن شبه جزیره عربستان دارای حکومتی واحد نبوده و به صورت قبیله‌ای به زندگی خود ادامه می‌دادند. زندگی در محیطی با ویژگی‌های عشیره‌ای و با توجه به مشکلات زندگی در بیابان، کسب معیشت، نزاع فراوان برای کسب چراگاه و امور دیگر، اقتضای نوعی زندگی قبیله‌ای و عشیره‌ای را داشت. بهترین انتخاب برای عرب در آن شرایط این بود تا بصورت جمعی زندگی کنند آن هم با گروهی که به همراهی آنان بتوانند با مشکلات فراوان دست و پنجه نرم کنند. از این جهت عرب اقدام به تشکیل قبیله کردند. هر قبیله، خود یک حکومت مستقل بود و رئیس قبیله که شیخ نامیده می‌شد، خود امر و نهی می‌کرد. این امر و نهی در هر زمینه‌ای می‌تواند باشد مثلاً هجوم به قبایل دیگر و به یغما بردن اموال آنان، انتقام گرفتن از دیگران و... چون آنچه برای یک قبیله مهم بود منافع آن است حالا هر ضرری می‌خواهد متوجه دیگران بشود، برای افراد قبیله متجاوز، اهمیتی نداشت. این در حالی که در آن زمان دو کشور قدرتمند ایران و روم که مجاور این شبه جزیره بودند از حکومت واحدی برخوردار بودند. حکم حکومتی در سرتاسر این دو کشور اجرایی بود و همه موظف به اطاعت از حکومت بودند و کوچک‌ترین تخلف از آن عواقب ناگوار و هزینه سنگینی به همراه داشته است. در حالی که جزیره العرب چنین حکومتی را به خود ندیده بود اما وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله به

خزاعه از جاهلیت تا نیمه نخست قرن اول هجری

عنوان فرستاده الهی در جزیره العرب مبعوث شد و دین اسلام را که دین الهی است تبلیغ کرد، توانست از این مردم متشکّات و ناآگاه، مردمی یک دل و عالم تربیت کند. در طول حیات تبلیغی پیامبر، مردم گروه گروه به او می پیوستند و وارد دین اسلام می شدند. همین مردم جزیره العرب که افرادی متعصب و مقید به هیچ اصلی از اصول انسانی نبودند، چنان تحت تأثیر اخلاق و رفتار پیامبر واقع شدند که به صورت ۱۸۰ درجه عوض شده و افرادی مؤمن و معتقد و پایبند به اصول انسانی گشتند. یکی از قبایلی که در بین دیگر قبایل جزیره العرب می زیست و همانند قبایل دیگر یک قبیله ای مستقل بود، قبیله خزاعه است. قبیله خزاعه از جمله قبایل مهم در شبه جزیره بود و تاریخ خاصی چه قبل از اسلام و چه بعد از آن، داشته است. این قبیله همانند دیگر قبایل، تحت تأثیر خلق و خوی رسول خدا ﷺ واقع شد و از نزدیکان او گشتند. به گونه ای که تاریخ نقل می کند خزاعیان از دوستان و رازداران پیامبر بودند. اینجا لازم است در ابتدا از وطن اولی آنان و نیز هجرت آنها از وطن خود شروع کنیم و بعد به دیگر مسائل مرتبط به ریاست آنها بر مکه و تغییر دین حنیفیت و... پردازیم.

جنوب جزیره العرب

الف: یمن

در جنوب غربی شبه جزیره عربستان منطقه ای وجود دارد که از قدیم (یمن) نامیده می شد. اینکه چرا به این منطقه یمن گفته می شود علت های زیادی در کتب تاریخ برای آن ذکر شده است از جمله گفته شده بخاطر بودن این منطقه در سمت راست کعبه است. «إِنَّمَا سُمِّيَ يَمَنًا: لِأَنَّهُ عَنِ يَمِينِ الْكَعْبَةِ». علاقه مندان برای مطالعه بیشتر درباره چگونگی تسمیه یمن، به تاریخ الیمن و مروج الذهب مراجعه کنند.^۱

یمن از سرسبزترین و با برکت ترین و پر نعمت ترین مناطق شبه جزیره عربستان به شمار می رود و دارای تمدن تاریخی بزرگ است و از جمله آثار تاریخی مهم آنجا، سد مأرب است.^۲ مسعودی مورخ بزرگ اسلامی درباره تمدن یمن و تاریخ آن این گونه

۱. تاریخ الیمن، ص ۲۸۱؛ مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۴۳.

۲. موسوعة التاريخ الاسلامی، ج ۱، صص ۹۷-۹۴.

